

В І Д З И В

**офіційного опонента на дисертацію Грищенко Юлії Володимирівни
“Болгарська етнічна меншина радянської України у 1920–1930-х рр.:
соціально-економічне, суспільно-політичне та культурне життя”,
представленої на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за
спеціальністю 07.00.01 – “Історія України”.**

Україна є багатонаціональною державою в якій проживають представники близько 130 національностей, причому національні меншини становлять приблизно четверту частину всього населення. За таких умов для подальшої консолідації українського суспільства, збереження політичної стабільності та добробуту в державі вкрай необхідною стає виважена політика уряду з національного питання. Тому, ставши на шлях побудови демократичного суспільства, українська держава гарантувала дотримання прав національних меншин, що закріплено Конституцією, іншими законами України та міжнародними угодами.

Національна політика держави повинна базуватися на солідному науковому підґрунті, а отже, вивчення розвитку історії окремих етнічних груп на території України було, є і залишається актуальною проблемою для вітчизняної науки. Необхідність подібних досліджень підкріплюється також активізацією процесів культурного відродження, які відбуваються в останні роки у середовищі національних меншин.

Все це у повній мірі стосується і українських болгар. За даними перепису 1989 р. їх було 233800, і вони посідали за чисельністю шосте місце, поступаючись лише українцям, росіянам, євреям, білорусам та молдаванам. Особливо помітна роль болгар у південних областях – Одеській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, де їх питома вага набагато більша.

З огляду на вищесказане, поява дисертаційного дослідження шановної здобувачки є цілком виправданою. Крім цього, дисертація Ю.В.Грищенко є актуальною для проведення повновартісних реконструкцій історії. Завдяки використанню широкої джерельної бази матеріали дисертації можуть бути

використані при читанні спеціальних курсів з історії України, створенні бібліографічних покажчиків та підготовці археографічних видань, підготовці монографічних досліджень.

Структура дисертації наступна: робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Подібний розподіл узгоджується із поставленими завданнями. Разом із цим, можна пошкодувати з приводу відсутності додатків до роботи. Вважаємо, що до них можна й потрібно було включити карти із нанесеними кордонами болгарських національних районів, фотографії, які ілюструють основні віхи їх історії, статистичні дані, вміщені в таблицях і діаграмах тощо.

Апробація дослідження є достатньою як за кількістю публікацій з теми, так і за участю у науково-практичних конференціях.

У **Вступі** (С.4-9) дисертанткою було доведено актуальність проблеми, вказано на зв'язок з науковими темами, визначено об'єкт і предмет, хронологічні і територіальні межі, мету та завдання дисертації, наукову новизну одержаних в дисертації результатів, визначено практичне значення дослідження. Все це було сформульовано чітко й конкретно, що свідчить про рівень наукової зрілості дослідниці. В той же час, не заперечуючи в цілому збалансований характер цього структурного елемента дисертації, ми не можемо не сказати про помічені недоліки.

Зокрема, в **актуальності** (С.4-5) варто було б наголосити, що ті національні діаспори в Україні, метрополії яких входять нині до ЄС, є найбільш послідовними провідниками євроінтеграційного курсу серед всього населення України, а тому дослідження їхньої історії є важливою складовою та запорукою успішного міждержавного діалогу й співробітництва. Тобто, слід було б зосередитись і на сучасних аспектах актуальності, а не тільки на ретроспективних.

Перший розділ дисертації **“Історіографія, джерела й теоретико-методологічні засади дослідження”** (С.10-36), складається з трьох параграфів, у яких було проаналізовано стан наукової розробки проблеми, її джерельну базу, визначено основні методологічні принципи і наукові методи, застосовані в роботі.

У першому параграфі “Стан наукової розробки теми” (С.10-22) аналізується доробок вітчизняних та зарубіжних науковців. Поданий у ньому матеріал – свідчить що Ю.В.Грищенко ретельно опрацювала історіографію проблеми, дослідила її джерельну базу та ступінь наукової розробки. Відчувається високий рівень теоретичної підготовки, отриманої дисертанткою. Дослідницею було ретельно розглянуто історіографію проблеми за період ХХ-ХХІ ст. Це підтверджує й перелік використаної літератури – 306 позицій. Задля впорядкування проаналізованих робіт, дисертанткою було виокремлено історіографічні періоди у вивченні історії болгарської діаспори УСРР в 1920 – 1930-х роках.

Схема розподілу історіографічних періодів є логічною та аргументованою (С.10-11). Разом із цим, реальне наповнення не охоплює всіх робіт. Зокрема, не згадано роботи Д.Дімітрова, численні публікації на сторінках часописів «Колективист», «Колективно поле», «Сърп и чука» (С.11-12). Так само дослідниця обійшла стороною численні публікації 1988 – 1991 рр. (третій історіографічний період) на шпальтах всеукраїнського болгарського видання «Роден край» (додаток до вісника Верховної Ради УСРР) та численних щотижневих і щомісячних додатків болгарською мовою до обласних та районних часописів Запорізької області: «Роден бряг» – до газети «Индустриальное Запорожье», «Родолубец» – до газети «Приморская степь», де розміщувались публікації Д.Тігова, В.Лопатанова, Л.Паскалова та ін., що висвітлювали події 1920 – 1930-х років.

Поза увагою залишилась серія «Българите в Северното Причерноморие» (13 томів), яка видається з 1994 р. (вже більше 20 років), на сторінках якої містяться роботи В.Калоянова, В.Туркова та ін., присвячені проблематиці дослідження.

Другий параграф “Аналіз джерел дослідження” (С.23-32) своїм змістом засвідчує, що джерельна база дисертаційного дослідження є представницькою. Переважну її більшість склали матеріали багатьох фондів рукописних зібрань музеїв, бібліотек і архівів України – 233 позицій неопублікованих архівних справ (всього – 278) з архівних зібрань Києва, Харкова, Одеси, Запоріжжя та Кропивницького.

На сторінці 23 авторка наголошує, що джерельну базу дисертації склали лише *документальні матеріали*. Принцип аналізу використаних джерел при цьому є

цілком можливим: архів – фонд – функціональна спрямованість документації. Завдяки цьому дослідниця змогла проаналізувати специфіку продукування документів фондоутворювачами, особливості їх накопичення в межах архівних фондів, видову та жанрову належність. Авторка розподіляє на: 1) нормативно-правові акти та діловодну документацію; 2) ідеологічно-пропагандистські тексти партійних і радянських діячів; 3) обліково-статистична документація; 4) болгаромовна періодика; 5) судово-слідча документація (С.23-31).

Але при цьому ніде немає згадки про джерела особового походження – мемуаристика, епістолярії та усноісторичні джерела. Але ж вони могли б становити значну й поважну частину в актуалізованій джерельній базі дослідження: 1) спогади І.Штерева, К.Рупчева та ін. діячів болгарського відродження в Таврії в 1920 - 1930-х рр.; 2) шостий том серії «Усної історії Степової України» з матеріалами з с.Преслав Приморського району Запорізької області; 3) приватне листування у судово-слідчих справах, яке збереглося у якості речових доказів (ДАЗО. Ф.-П. 5747. Оп. 3. Спр.5896-5903 та ін.). У комплексі, це все дозволило б дослідити проблему «у людському», а не офіційному вимірі.

У третьому параграфі “Теоретико-методологічні засади дослідження” (С.32-36) авторка подає аналіз теоретико-методологічних засад дослідження, спираючись на досвід дослідження проблематики провідними вітчизняними фахівцями. Також подано розбір використаного категоріально-понятійного апарату – «національна меншина», «титульна нація», «коренізація» тощо. Разом із цим, присутня певна дискусійність. Визначення поняття «Південна Україна» (С.33-34): даючи прив’язку згідно сучасного адміністративно-територіального розподілу, кудись губиться вільшанська група болгарської діаспори, що знаходилась на теренах Кіровоградської області. Нам здається, що доречніше було б оперувати реаліями, які існували на момент заселення болгар – територія Таврійської, Херсонської, Катеринославської губерній та південні повіти Бессарабської губернії (Буджак). Або ж кордонами Війська Запорозького Низового та Кримського ханства. Тим більш, що авторка у **Вступі** сама задекларувала, що може виходити за хронологічні межі, коли того вимагає логіка дослідження.

Другий розділ – **“Болгари України на зламі епох”** (С.37-72), авторка присвятила висвітленню історичної долі громад болгар-переселенців і їх нащадків упродовж XVIII – початку XX століть. Їй вдалося створити панорамне відображення тих історичних реалій в яких відбулося формування болгарської діаспори на півдні України. Відзначаючи достатній рівень обізнаності Ю.В.Грищенко із проблемою, дозволимо собі, все ж таки, вказати на певні невідповідності, помічені нами у тексті Розділу 2.

Зокрема, у першому параграфі **“Болгарська етнічна громада України: етапи та особливості формування”** (С.37-48) некоректно розглядати переселення болгар в Буджак до 1812 р. як етап їх колонізації земель Російської імперії (С.40). Адже, фактично, то був процес внутрішнього перерозподілу населення на землях Османської імперії. Також вважаємо, що нарис з історії Одеського болгарського настоятельства (С.43-46) не треба було робити таким розлогим, оскільки його діяльність здебільшого була спрямована на акумуляцію коштів болгарської діаспори та спрямування їх у метрополію, яка була ще під османською владою. Краще було б дати нарис з розвитку освіти й культури болгарських поселень у Таврії (сюжети – Преславська вчительська семінарія, діяльність І.Тодорова, А.Варбанського), Херсонській губернії (Терновка, Вільшанка, села поблизу Одеси), Буджаку (Болгарська гімназія та ін.).

Можемо припустити, що другий параграф **“Болгарське населення УСРР на початковому етапі радянського будівництва”** (С.48-58) варто було б почати з кількох абзаців, присвячених долі та участі болгар Південної України в подіях Громадянської війни, їх ставлення до урядів і діючих сил, розкрити політичні уподобання та настрої більшості населення (С.49). Натомість, цілком виправданим виглядає звернення до подій, пов’язаних із голодом 1921 – 1923 рр. та його впливом на демографію, економічний стан та настрої болгарського селянства Південної України (С.49-58).

Невиразним виглядає й використання термінів «іноземні поселенці» або «колоністи» до болгар на початку 1920-х рр., адже вже після реформ 1871 – 1873 рр. вони стають «державними поселенцями» (С.49). Або «колоністські господарства» (С.50).

Перебільшенням здалося нам твердження про відсутність у болгарському середовищі організованої еліти (С.57). Еліта була, однак здобуття освіти та підйом соціальними ліфтами в умовах мовної та релігійної близькості до офіційного російського культурного

2) У другому параграфі – “Болгарські національні адміністративно-територіальні одиниці у 20-х рр. ХХ ст.” (С.86-109), авторка побіжно згадує про 5 тисяч болгар на території АМСРР (колишній Тираспольський повіт Херсонської губернії) – с. Паркани (нині ПМР), як в цілому ця група випала з розгляду в дисертаційному дослідженні (С.88). Також варто було окремо наголосити на етнічній належності населення болгарських селищ у болгарських національних районах, адже включали до складу російські, українські, німецькі села (дала лише процентне співвідношення) (С.92). Відчувається й нестача компаративного аналізу. Наприклад, коли веде розмову про непропорційно високий рівень «лишенцев» у болгарських селах», не тільки не дає процентного співставлення, але й не порівнює з іншими етнічними групами, щоб показати на чому базуються твердження (С.101-102). Варто було б ув'язати це із рівнем економічної заможності болгарських селян.

3) У третьому параграфі “Болгаризація в УСРР: віхи культурно-освітнього поступу” (С.109-130) треба було згадати про те, що краща укомплектованість болгарських шкіл (перш за все у Таврії) у порівнянні з іншими національними меншинами пояснювалась багаторічною діяльністю Преславської вчительської семінарії (згодом – Преславський болгарський педтехнікум) (С.115-116). Останній готував кадри для всієї УСРР (включно із АМСРР та РСФРР – Крим). А ведучи розмову про публікацію навчальної й художньої літератури болгарською мовою, необхідно було згадати хоч би ППІ авторів з числа болгарської письменницької громади, яка сформувалась на середину 1930-х, та чия поява була прямим результатом політики коренізації – Н.Фуклева, М.Хаджийського, І.Гедікова та ін., згадати їхні твори (всі є у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського).

У четвертому розділі – **“Болгарська етнічна меншина УСРР в умовах згортання політики коренізації”** (С.131-191), дисертантка дослідила ті реалії, в яких опинилась болгарська меншина УСРР з початком згортання Й.Сталіним «ленінського» курсу національної політики. Як і в попередньому випадку, відзначаємо пристойний науковий рівень написаного. Задля економії часу та місця зосередимося на зауваженнях і побажаннях здобувачці наукового звання.

1) Переконані, що у першому параграфі цього розділу – “Суцільна колективізація й Голодомор у болгарському селі: динаміка та соціально-економічні наслідки” (С.131-152) – не варто було екстраполювати першочергову боротьбу із одноосібниками-хуторянами (1929 р.) на болгарське населення (С.134), оскільки для нього ця реформа землеволодіння та господарювання була практично не званою – виходу болгарських селян на хутори практично не спостерігалось навіть у заможні довоєнні роки, під час проведення Столипінської аграрної реформи. Крім цього, Ю.В.Грищенко варто було більш зважено оперувати термінами під час оцінки соціальних протестів. Так, вживання терміну «повстанці» по відношенню до осіб, які вели антирадянську агітацію та саботували хлібозаготівлі й колективізацію, все ж таки, виглядає явним перебільшенням (С.138). Не завадила б текстові й оцінка демографічної ситуації в болгарських національних районах. Для цього, хоч би, можна було звернутись до оціночних суджень, які вже існують у історіографії (В. Митков. Голгофа болгар Таврії: анатомія репресій, 1920 – 1940-е годы / Митков В. – Запорожье : Тандем-У, 2009. – 244 с.).

2) У другому параграфі “Адміністративно-територіальні зміни в місцях компактного розселення болгар” (С.152-159), аналізуючи хід розформування болгарських національних районів та передачу територій болгарських селищних рад до складу інших адміністративно-територіальних одиниць, варто було відокремити неболгарські села, які теж входили до національних районів, від етнічно болгарських (С.158). Такими у Коларівському районі були: Орловка, Богородицьке, Нельгівка, Юріївка, Прудентове.

3) У третьому параграфі “Ідеологізація культурного життя” (С.160-175) гостро відчувається брак джерел особового походження при здійсненні історичної реконструкції. Вкотре хочеться пожалкувати з приводу цього, що дисертантка не використала опубліковані мемуари І.Штерева, у яких життя і трудова діяльність студентів і викладачів Преславських болгарських педтехнікуму та агрошколи висвітлюється майже на рівні мікроісторії (Джерела з історії Південної України. Том 9. // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А.Бойко, В.Мільчев. – Запоріжжя : Тандем-У, 2006. – 632 с.).

4) У четвертому параграфі ““Болгарська національна операція” доби Великого терору” (С.175-191) варто було розширити хронологічні межі та тематичні сюжети, оскільки репресії по відношенню до болгарської національної меншини не обмежувалися

«болгарською національною операцією» 1937 – 1938 рр. Варто було згадати про досить масові справи 1930 – 1932 рр. по звинуваченню у контрреволюційних заколотах на території національних районів, змалювати їх хід, згадати фігурантів (матеріали Державних архівів Запорізької, Харківської та Одеської областей, праці В.Міткова, В.Туркова, В.Станчева, В.Стойчева та ін.).

Однак, подібні недоречності, які трапляються майже у всіх без виключення дисертаційних дослідженнях молодих науковців, не псують загального приємного враження від основної частини роботи.

У **Висновках** (С.192-199) Ю.В.Грищенко зробила узагальнення проведеного комплексного дослідження. Вони повною мірою репрезентують положення основної частини. Відзначимо й той факт, що головні висновки дисертації знайшли відображення в публікаціях по темі.

Ми переконані, що дисертація Ю.В.Грищенко є самостійним та логічно завершеним дослідженням. Авторка виявила знання досліджуваної проблеми, уміння опрацьовувати, критично аналізувати різноманітні історичні джерела, надбання попередників у дослідженні проблеми. Актуальність і рівень розкриття поставлених проблем, новизна дисертації і ступень обґрунтованості винесених на захист наукових положень відповідає вимогам МОН України, а відтак її авторка – Юлія Володимирівна Грищенко заслуговує на присвоєння їй наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету
Запорізького національного університету

В.І.Мільчев

Засвідчую:

Вчений секретар ЗНУ

В.П.Снежко